

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА

**Освітній рівень: Магістр
Освітня програма: «Археологія»
Спеціальність: 032 «Історія та
археологія»**

**Охорона та збереження археологічної спадщини під час
військових конфліктів кін. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.**

**Кваліфікаційна робота студентки
Іванової Олександри Андріївни**

(підпис здобувача освіти)

**Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Шидловський П.С.**

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»

**Завідувач кафедри:
Доктор історичних наук, професор
Терпиловський Р.В.**

(підпис завідувача кафедри)

Київ 2023

Анотація

Іванова Олександра

Охорона та збереження археологічної спадщини під час військових конфліктів кін. ХХст- поч.ХХІст.

Київ, 2023

Наслідки воєн по всьому світу однакові: вони призводять до жахливих жертв серед цивільних, масового переміщення населення, порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Одним із проявів таких порушень є знищення культурної спадщини. У 1954 році, в Гаазі, була підписана Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту і наразі цей документ є основоположним у пам'яткозахисній діяльності.

Відтоді, як Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну в лютому 2022 року, вплив на культурну, і, зокрема, археологічну спадщину України був руйнівним — незліченні дорогоцінні об'єкти та місця були пошкоджені або знищені, а музеї пограбовані.

Це один із незліченних аспектів російської війни, який має прямі наслідки для спадщини всього людства. Такі ж наслідки вже мали місце у світі в минулому: під час конфлікту на Балканах, під час війни в Афганістані, під час війни в Іраку та в Сирії. І саме досвід інших країн є надзвичайно цінним для захисту української спадщини.

В даній роботі ми ознайомимося з міжнародним законодавством щодо охорони культурної спадщини, привернемо увагу до досвіду балканських та близькосхідних країн щодо охорони та моніторингу культурної спадщини під час військових дій, порівняємо іноземний досвід з українським та зрозуміємо, що з нього можливо використати в українських реаліях.

Abstract

Ivanova Oleksandra

Protection and preservation of archaeological heritage during military conflicts of the late 20th - early 21st centuries

Kyiv, 2023

The consequences of wars around the world are the same: they lead to terrible civilian casualties, massive displacement, violation of human rights and international humanitarian law. One of the manifestations of such violations is the destruction of cultural heritage. In 1954, in The Hague, the Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict was signed, and currently this document is fundamental in cultural protection activities.

Since Russia launched a full-scale invasion of Ukraine in February 2022, the impact on Ukraine's cultural and, in particular, archaeological heritage has been devastating, with countless precious objects and sites damaged or destroyed, and museums looted.

This is one of the countless aspects of the Russian war that has direct consequences for the heritage of all mankind. The same consequences have already taken place in the world in the past: during the conflict in the Balkans, during the war in Afghanistan, during the war in Iraq and in Syria. And it is the experience of other countries that is extremely valuable for the protection of Ukrainian heritage.

In this work, we will learn more about the international legislation on the protection of cultural heritage, draw attention to the experience of the Balkan and Middle Eastern countries regarding the protection and monitoring of cultural heritage during military operations, compare foreign experience with Ukrainian and understand what can be used from it in Ukrainian realities.

ЗМІСТ

Анотація.....	2-3
Вступ.....	5-8
Розділ I. Міжнародне законодавство щодо захисту культурної спадщини, як джерельна та історіографічна база дослідження	
	9-15
Розділ II. Приклади пам'яткоохоронної діяльності під час військових дій на Балканах та в країнах Близького Сходу	
	16-31
2.1. Захист культурної спадщини на Балканах під час та після збройних конфліктів 1991-2001рр.....	
	17-26
2.2. Досвід реконструкції пам'яток під час військових дій на Близькому Сході у 2010х рр. - дотепер.....	
	26-31
Розділ III. Можливості використання іноземного досвіду роботи з пошкодженими пам'ятками в контексті російсько-української війни.....	
	32-41
3.1. Охорона та захист археологічної та культурної спадщини в Україні під час війни.....	
	32-36
3.2. Приклади можливого використання пам'яткоохоронного досвіду країн, чия культурна спадщина постраждала від військових дій, в Україні.....	
	36-41
Висновки.....	42-44
Список використаних джерел та літератури.....	45-49
Додатки.....	50-54

Вступ

Знищення культурної спадщини є одним з порушень гуманітарного права. Культурна спадщина України щодня руйнується вже понад 9 років. Це сотні релігійних споруд, архітектурних форм, монументального мистецтва і, звісно, археологічних пам'яток. Археологія, беззаперечно, потерпає від військових дій найбільше. Адже територія України була заселена ще з палеоліту, тому кожна область України містить велику кількість як вже відкритих, так ще досі не відомих науці пам'яток. В той самий час, росія щодня здійснює артилерійські, авіа та ракетні обстріли української території. Внаслідок цього страждає цивільне населення, руйнуються житлові споруди та культурна спадщина. Велика частина снарядів потрапляє на відкритий простір, що безумовно, рятує від людських жертв, проте має ймовірність пошкодити археологічну пам'ятку.

Кількість зруйнованих пам'яток не можливо порахувати, адже майже 20% України наразі знаходяться під окупацією або ж в зоні бойових дій, інша велика частина, щойно звільнена, завдяки Збройним Силам, надзвичайно забруднена вибуховими пристроями, що теж не дозволяє проводити дослідження. Проте головними проблемами лишається те, що наука не знає про існування всіх археологічних пам'яток України, тому їх можливо виявити лише при ретельному дослідженні кожного метру нашої території, а другою проблемою є те, що навіть на вже виявлені пам'ятки немає необхідної документації, що ускладнює їх пошук та фіксацію пошкоджень.

Проте, Україна не перша країна, яка стикнулася з руйнуванням археологічної та загалом культурної спадщини внаслідок війни, такий досвід, нажаль, проходили безліч країн світу. У даній роботі будуть висвітлені два протилежні регіони, які мають як багато спільних, так і багато відмінних рис з українським досвідом – Балканський регіон та регіон Близького Сходу. У третьому розділі ми підведемо підсумок щодо методів та шляхів, як ці регіони працювали та продовжують

працювати зі своєю зруйнованою спадщиною, а також безпосередньо розглянемо, яким саме чином, можна використати досвід цих регіонів для України.

Актуальність теми полягає у тому, що Україна вже 9 рік знаходиться у стані війни, яку почала російська федерація. Внаслідок цієї війни, окрім тисяч людських жертв, страждає ще й українська культурна спадщина, яка по суті, є культурним кодом народу. Проте, руйнування спадщини внаслідок військових дій стається у світі не вперше, тому ми маємо використовувати досвід інших країн, аби правильно вибудувати схему охорони української спадщини. Дана тема стала надзвичайно актуальною, особливо протягом минулого року, коли росія почала повномасштабне вторгнення на територію України й тепер руйнування пам'яток вимірюється тисячами. Лише почавши досліджувати дану тематику вже зараз, проводячи моніторингові та охоронні заходи щодо спадщини, ми зможемо захистити українську культуру. А використовуючи іноземний досвід, нам буде легше знайти підґрунтя, яким можна користуватися, аби якісно проводити роботу.

Об'єктом дослідження є зруйнована, внаслідок військових дій, культурна спадщина, України, Балкан, Близького Сходу.

Предметом дослідження є процес охорони, захисту, моніторингу, зруйнованих війною, культурних пам'яток, археологічних стоянок, мистецьких творів, у зазначених трьох регіонах.

Мета дослідження полягає у тому, аби на основі дослідження досвіду іноземних країн у сфері охорони, реставрації та моніторингу зруйнованої спадщини, сконструювати перелік, як цей досвід можна використати в українських реаліях.

Виходячи із поставленої мети дослідження, ми визначили ряд **дослідницьких завдань**:

- Дослідити та охарактеризувати міжнародне законодавство з охорони культурної та археологічної спадщини;

- Проаналізувати досвід Балканських країн у післявоєнній відбудові та охороні спадщини;
- Висвітлити участь міжнародних організацій у повоєнній реконструкції балканської спадщини, зокрема спадщини Косово;
- Проаналізувати пам'яткоохоронний досвід країн Близького Сходу, зокрема висвітлити як спадщина може стати політичним інструментом;
- Дослідити, яким чином ми можемо використати досвід інших країн для захисту археологічної спадщини під час російсько-української війни.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що робота стосується подій, які відбуваються на наших очах. Щодня росія руйнує нові та нові об'єкти культурної спадщини України. І якщо монументальні твори, архітектурні форми, ми можемо одразу зафіксувати, то археологія знаходиться у «прихованому стані» і кількість зруйнованих пам'яток без детального дослідження безпосередньо в полі виявити неможливо. Дана робота проявляє свою новизну, адже вперше ці три регіони (Балкани, Близький Схід та Україна) були порівняні. Зокрема, були виділені схожі та відмінні підходи у охороні спадщини, а також проаналізовано, який досвід іноземних країн є корисних, а який навпаки – небезпечним.

Територіальні межі дослідження включають в себе три досліджувані регіони, культурної спадщини яких, торкнулися збройні конфлікти. В першу чергу – це Україна, зокрема в роботі згадується Схід України, а також Київська та Чернігівська області. Балкани, територіально обмежені кордонами колишньої Югославії. Особлива увага приділяється території Косово. Та Близький Схід, або ж регіон MENA, особлива увага приділяється території сучасної Сирії та межуючих країн.

Хронологічні межі роботи: 1990 – 2023 роки. Такі хронологічні межі обумовлені датами досліджуваних військових конфліктів у трьох регіонах: Балкани 1991 – 2001 рр., Близький Схід (MENA), 2011р. – дотепер, Україна 2014р.-дотепер.

Структура роботи обумовлена поставленими метою та завданнями. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків. 3 розділи роботи тематично поділяються на огляд міжнародного законодавства з охорони спадщини, огляд досвіду Балкан та Близького Сходу під час збройних конфліктів, а також аналіз які процеси, шляхи та методи з досвіду іноземних країн можна використати в Україні.

Розділ I. Міжнародне законодавство щодо захисту культурної спадщини, як джерельна та історіографічна база роботи

З середини 17 століття стала відчутною потреба в захисті культурних цінностей, а також в існуванні міжнародних законів щодо захисту, особливо під час військових дій. Перший закон про захист національних пам'яток датується 1666 роком, він був прийнятий у Швеції. А до кінця 19 століття більшість європейських країн приймуть закони про захист своєї археологічної та історичної спадщини. В Америці в 1863 році «Кодекс Лібера» був першою спробою запровадити певні правила захисту культурних цінностей під час війни. Цей кодекс став основою для Брюссельської декларації 1874 року, першої міжнародної кодифікації законів щодо культурної спадщини.

Використовуючи як основу «Кодекс Лібера» та Брюссельську декларацію, було укладено перші офіційні угоди — Гаазькі конвенції (1899 та 1907 років) щодо охорони культурних цінностей. Незважаючи на впровадження цих законів, підписання декларацій захист культурних цінностей ніколи не був повноцінно забезпечений. Під час двох світових воєн збитки, завдані міжнародній культурній спадщині, були незліченні: знищені історичні пам'ятки та храми; розграбовані археологічні пам'ятки, спалені бібліотеки зі старовинними книгами, розграбовані галереї та музеї.

Після двох світових воєн міжнародна спільнота усвідомила недостатність існуючих законодавчих норм для охорони культурної спадщини. Саме війни та руйнування, які вони принесли дали поштовх для створення більш ефективної системи охорони спадщини як на міжнародному так і на національному рівнях. Характерною є поява та діяльність міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) - органу під егідою ООН, що займається питаннями освіти, науки і культури. У квітні-травні 1954 року ЮНЕСКО скликало зустріч у Гаазі, яка призвела до підписання «Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту».[1] Це було перше

систематичне зусилля у повоєнний період щодо охорони культурної спадщини. В преамбулі цієї конвенції зазначається, що «культурним цінностям було завдано серйозної шкоди під час недавніх збройних конфліктів і що через розвиток техніки ведення війни вони піддаються зростаючій небезпеці знищення». [1]

Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту ґрунтується на принципі, згідно з яким шкода культурним цінностям будь-якого народу означає, за словами Гаазької конвенції 1954 року, «шкоду культурній спадщині всього людства».

Культурні цінності під час війни захищаються двома способами. Оскільки ці пам'ятки, як правило, носять цивільний характер, застосовуються загальні положення гуманітарного права, що захищає цивільне майно.

Конкретний захист щодо культурної спадщини кожного народу, закріплений у Гаазькій конвенції 1954 року про захист культурних цінностей під час збройних конфліктів, яка була доповнена Додатковими протоколами 1977 року та стала частиною звичаєвого міжнародного права.[3]

Наша реальність полягає в тому, що навіть при існуванні конвенцій та договорів про захист спадщини, протягом століть воєн, багато творів мистецтва було втрачено, а культурні пам'ятки пошкоджено або знищено під час війни. Особливо сильно це показала руйнівність Другої світової війни, що спонукала міжнародне співтовариство до дій і забезпечення конкретного правового захисту. А зараз яскравим прикладом є російська війна, яка знищує культурний код українців, стираючи з обличчя землі наші пам'ятки, викрадаючи старовинні археологічні артефакти на окупованих територіях та грабуючи музеї.

Відповідно до Гаазької конвенції 1954 року, кожна держава повинна діяти для захисту власних культурних цінностей від збройного нападу. Це можна зробити, наприклад, перемістивши таку власність подалі від потенційних або фактичних військових дій, або ж у випадку певних історичних місць, археологічних стоянок,

які не можливо перемістити, варто уникати розміщення військових об'єктів поблизу них.[1]

Сторонам збройного конфлікту не дозволяється спрямовувати військові дії проти культурних цінностей і вони повинні уникати навіть випадкового пошкодження таких цінностей. Використання культурних цінностей у військових цілях заборонено.

Гаазька конвенція, однак, визнає ситуації, коли напад на культурні цінності може бути законним, а саме, якщо таке майно було перетворено на військову ціль і напад вимагатиме «нагальна військова необхідність». Тобто, варто зазначити, що формулювання Конвенції в якійсь мірі є розпливчастими та дозволяють агресору обґрунтувати знищення культурних цінностей іншого народу.

За конвенцією, окупаційна влада зобов'язана захищати культурні цінності, які знаходяться під їхнім контролем: від крадіжки, пограбування чи незаконного привласнення. Якщо культурні цінності вивозяться з окупованої території для їх захисту, вони повинні бути повернуті після закінчення військових дій.

Міжнародне право також забороняє знищення культурних цінностей як засіб залякування людей під окупацією або як репресії.

Учасники Гаазької конвенції відповідають за імплементацію її положень і закріплення захисту культурних цінностей у своєму національному законодавстві. Вони також зобов'язані забезпечити виконання його положень у разі порушення. На міжнародному рівні ЮНЕСКО несе відповідальність за моніторинг відповідності та допомогу в захисті та збереженні культурних цінностей. І в цій роботі, зокрема, буде розглянуто, яку роль відіграло ЮНЕСКО у захисті та відбудові спадщини на Балканах та Близькому Сході та як цей досвід можна використати в українських реаліях.[2. р.9]

За понад 70 років свого існування Гаазька конвенція створила правову базу. Вона був підкріплений Додатковими протоколами до Женевських конвенцій 1977

року, Статутом Міжнародного кримінального суду 1998 року та Додатковим протоколом до самої Конвенції 1999 року.[22. р. 23]

Проте конвенція не регулювала питання незаконного вивезення культурних цінностей під час збройного конфлікту, що призвело до доповнення Першого протоколу. Питання «повернення культурних цінностей» не було включено до тексту Конвенції, тому стало предметом суперечок.

У 1949 році була прийнята Женевська конвенція, щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. У 1977 році були прийняті Протоколи I і II до Женевської конвенції 1949 року. Протокол I стосується міжнародних збройних конфліктів, а Протокол II — неміжнародних збройних конфліктів.

Якщо розбирати статті конвенції детальніше, варто зазначити, що стаття 53 Протоколу I (міжнародні конфлікти) , стосується культурних об'єктів і територій і забороняє будь-які військові дії проти історичних пам'яток, творів мистецтва чи місць поклоніння, які є культурною чи духовною спадщиною народів, а також їх використання для ведення військових дій. Цей протокол суворіший аніж Гаазька конвенція, адже не дозволяє жодних відхилень від прописаних норм (тобто забороняє використання культурної спадщини у якості військових об'єктів навіть за необхідності). Стаття 52 стосується захисту цивільних цілей, якими є зокрема й культурні цінності, які не охоплюються статтею 53. Відповідно до неї, ворожі атаки повинні суворо обмежуватися військовими цілями, тоді як цивільні цілі не повинні ставати об'єктами нападів, атак або репресій. Надзвичайно важливим є зміст статті 85. Згідно з нею, навмисний напад на історичні пам'ятки, твори мистецтва чи місця поклоніння визнаються військовим злочином. Виняток допускається лише у випадку близькості культурного об'єкта до військових об'єктів. Таким чином надається можливість подавати позови до міжнародних судів у разі порушення протоколу. [22.р.55]

Протокол II Женевської конвенції 1977 р., як уже зазначалося вище, стосується збройних конфліктів неміжнародного характеру. Зокрема стаття 16

стосується культурної спадщини та повторює заборону вчинення атак проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць поклоніння, які становлять культурну або духовну спадщину. Цей Протокол не включав до переліку військових дій спорадичні акти насильства та ряд подібних внутрішніх заворушень. [22.p.74]

На додаток до Конвенції ЮНЕСКО 1970 року існує спроба контролювати нелегальну міжнародну торгівлю культурними цінностями, оскільки безліч рухомих культурних цінностей було вивезено саме з окупованих територій. Конвенція ЮНЕСКО 1972 року про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини підготувала список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Одним із найбільших ризиків для об'єктів культурної та природної спадщини є саме збройний конфлікт, який уже розпочався або має розпочатися. Ще однією міжнародною декларацією, яка підписана задля пам'яткоохоронної діяльності є Дрезденська декларація 1982 року під назвою «Відбудова пам'яток, пошкоджених війною». Варто згадати Другий додатковий протокол до Гаазької конвенції, який було прийнято 26 березня 1999 року. Під час підписання усіх перелічених угод та розвитку сфери пам'яткоохоронної діяльності, було вирішено, що у багатьох випадках національні конфлікти, які не є міжнародними теж виявляються шкідливими й руйнівними для культурних цінностей. Таким чином, було визнано, що існуючі правила повинні застосовуватися навіть до конфліктів без міжнародного характеру; крім того, культурні цінності повинні бути евакуйовані в екстрених випадках (наближення збройних сутичок до місця зберігання цінностей, загострення політичної ситуації і тд.). Ця зміна щодо того, що культурну спадщину потрібно захищати у будь-якого роду конфліктах, вказує на модернізацію існуючої структури та її адаптацію до 21 століття. Згодом, постало питання, що окрім охорони культурної спадщини під час збройних конфліктів, необхідно розробити правову базу для охорони культурної спадщини в мирний час.

З часом, внаслідок активного розвитку сфери охорони спадщини, питання збереження культурної спадщини почало хвилювати міжнародну спільноту у

загальному, оскільки загрози не обмежувалися лише часами війни. Екологічні умови, що постійно погіршуються, зміна клімату, незаконна торгівля культурними цінностями, терористичні акти – це одні з небагатьох проблем, які можуть виникнути в мирний час. Після заснування ЮНЕСКО, організація почала прийматися Конвенції з метою охорони, збереження та захисту культурної спадщини на всесвітньому рівні. Міжнародна конвенція ЮНЕСКО про заборону та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.) та Міжнародна конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.) були центральним стрижнем, навколо якого зосереджувався захист культури. Не менш важливою була Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, підписана в 2003 році.

Слід звернути увагу на Декларацію ЮНЕСКО 2003 року про навмисне знищення культурної спадщини, яка була одноголосно прийнята всіма державами-членами ЮНЕСКО. Відповідно до цієї Декларації 2003 року держави-члени зобов'язуються боротися з навмисним знищенням культурної спадщини як під час війни, так і в мирний час. Важливим питанням, включеним у цю Декларацію, є визнання відповідальності як держав, так і окремих осіб щодо знищення культурної спадщини: держави несуть відповідальність за будь-яке навмисне знищення культурної спадщини, а окремі особи несуть юридичну відповідальність за злочинну діяльність, пов'язану з культурною спадщиною. Також кожна держава зобов'язана забезпечити збереження та не руйнування своєї культурної спадщини. Це загальний принцип, який приймають усі держави. Додаткове зобов'язання стосується збереження культурного розмаїття. Якщо ж держава порушує свої міжнародні зобов'язання щодо питань, пов'язаних з культурною спадщиною, передбачені кримінальні та адміністративні покарання. [2. р.7]

Незважаючи на інституційну різноманітність щодо охорони культурної спадщини, спричинену діями міжнародних і регіональних інституцій, у міжнародному правовому полі ЮНЕСКО зберігає провідну роль у захисті

культурної спадщини. Проте в діяльності ЮНЕСКО відсутні механізми покарання щодо захисту культури.

Підсумовуючи, захист культурної спадщини є багатовимірним питанням, яке стосується не лише держав, а й окремих осіб, які мають права та обов'язки щодо охорони культурної спадщини, як це підтверджено міжнародним правом. Окремі особи та групи відіграють активну роль у захисті культурної спадщини своєї держави. Після того, як світове співтовариство пройшло дві світових війни, які зруйнували сотні пам'яток культури, історії, археології, вони усвідомили, що координація та мобілізація держав, а також груп і окремих осіб у них можуть створити ефективну основу для захисту культурної спадщини.

Розділ II. Приклади пам'яткоохоронної діяльності на Балканах та в країнах Близького Сходу

Українські пам'ятки археології потерпають від наслідків війни останні 9 років, і ми маємо працювати над тим аби якомога більша частина з них залишилися збереженими. Якщо ж руйнувань не вдалося запобігти, потрібно правильно провести моніторинг та фіксації пошкоджень та розпланувати захист, дослідження або ж і відбудову цих історичних та археологічних пам'яток. Безумовно досвід України під час війни унікальний, адже від кінця Другої Світової війни світ ще не зазнавав таких масштабних, кровопролитних та руйнівних збройних конфліктів. Проте, локально, світ стикався з війни та руйнуванням спадщини і наразі є багато позитивних кейсів щодо правильно захисту та дослідження такого роду пошкоджень. Тому метою даного розділу є, розповісти на прикладі інших країні, які теж переживали війну, як можна захистити свою археологічну та культурну спадщину.

В рамках даного розділу буде розказано як про позитивні, так і про негативні випадки з захисту спадщини. Серед всього велику частину буде приділено роботі міжнародних місій на цих територія, зокрема місій ЮНЕСКО. Адже саме вони, і як ініціатори Гаазької конвенції і як по суті головна організація з охорони спадщини займаються постконфліктною відбудовою, консервацією, реставрацією по всьому світу. Серед прикладів можна навести, реставрацію території Віфлеєму і відновлення Мостарського мосту та Балканах.

Або ж відомий випадок з реконструкції в післявоєнній Ефіопії. Засновник італійського фашизму Беніто Муссоліні в 1937 році пограбував 24-метровий обеліск Аксума з місця археологічних розкопок і помістив його в Римі біля входу в Міністерство італійських колоній.[6] На початку 21-го століття Аксумський обеліск повернули на його початкове місце та відновили його в Аксумській археологічній зоні після майже 80 років у вигнанні.

В даному розділі, я хочу показати позитивні приклади співпраці з міжнародними організаціями, аби в подальших розділах поміркувати, яким чином це можна використати в українських реаліях. А також, розповісти, про негативні випадки, коли зруйновану культурну спадщину повністю перебудовували, не лишаючи на ній свідчень війни.

2.1. Захист культурної спадщини на Балканах під час збройних конфліктів 1991-2001рр.

Масове навмисне знищення культурної спадщини під час Балканських воєн, націлене на історично різноманітну ідентичність, викликало глобальне засудження та стало основоположним маркером у дискусії про культурну спадщину. Це спонукало до термінової переоцінки того, як можна захистити культурні цінності під час конфлікту, і призвело до більш до визнання у міжнародному гуманітарному праві, що знищення культурної спадщини певного народу є аспектом геноциду.

Якщо поглянути на балканський досвід знищення культурної і, зокрема, археологічної спадщини під час війни, то можна побачити, що наслідки руйнувань також були жахливими, зокрема, вони торкнулися тисячолітніх монастирів і церков по всій території. на Балканах, а також десятків археологічних пам'яток, найбільше - римських поселень та османських міст.

Міжнародно-правовий режим охорони культурних цінностей під час військових дій на Балканах мав низьку ефективність, зокрема через незнання сторонами конфлікту правил поводження з культурною спадщиною та залучення її до театру бойових дій.

Однак після стабілізації ситуації міжнародними охоронними організаціями у співпраці з місцевими міністерствами культури та спадщини було вжито низку заходів для захисту культури в майбутньому у випадку нових збройних конфліктів [2. р. 27]:

- розпочато відновлення зруйнованих пам'яток виняткової історичної цінності;
- створено комплексну схему створення кадрового резерву для посадових осіб міністерств та адміністративного персоналу, відповідального за охорону пам'яток історії та культури;
- створено спеціалізований центр реставрації об'єктів культурної спадщини;
- підготовлені спеціалісти, які будуть спеціалізуватися на традиційних декоративно-прикладному мистецтві для відновлення втраченої нематеріальної спадщини.

Наприклад, у 2005 році відбулася конференція ЮНЕСКО з питань охорони культурної спадщини на територіях, де велися військові дії в колишній Югославії.[18] За результатами конференції було створено каталог із коротким описом кожної пам'ятки, описом завданих їй руйнувань, фотографією та переліком заходів, необхідних для збереження цієї пам'ятки, а також бюджетом цих заходів.

В даній частині роботи пропонується розглянути приклад роботи ЮНЕСКО з захисту та охорони культурної спадщини у Косово. Ця територія була заселена з доісторичних часів. Останні археологічні знахідки датуються періодом раннього неоліту, тобто 6-м тисячоліттям до нашої ери, і включають різні антропоморфні та зооморфні фігурки родючості та мальовану кераміку. В античності на території сучасного Косова також існували високоурбанізовані осередки культури. Видатні пам'ятки археології та архітектури, побудовані в період Середньовіччя та Османської імперії, залишилися недоторканими до сьогодні: церкви та монастирі XIV століття, а також некультові споруди, такі як фортеці, міські центри та мости, показують щільність культурної спадщини, що є характерною для даного регіону і яка й донині формує вражаючу культурну спадщину Косова. Наприклад, монастир Дечани було запропоновано внести до

Списку всевітньої спадщини, а монастир Грачаниця фігурує в попередньому списку.

На цій території протягом періоду, що передував збройному конфлікту на Балканах, під час самого конфлікту, а особливо в ті кілька місяців, що послідували за ним, насильницькі акти навмисного знищення культурних цінностей мали місце по всьому Косово: мечеті та церкви були підпалені та підірвані динамітом, археологічні пам'ятки розграбовані, релігійні і культурні символи були знищені або спотворені, а кладовища осквернені.

В найбільш вразливому становищі опинилися три основні категорії пам'яток, ісламська архітектура, як-от мечеті, візантійська/православна архітектура, як-от церкви та монастирі, і традиційні житлові будинки, вежі (кулли), житла (конаки), а також мости, фортеці і міські центри.[18]

Такий сумний стан об'єктів культурної та, зокрема археологічної спадщини, пояснюється трьома факторами:

- умисне знищення за допомогою динаміту, внаслідок обстрілу чи пожежі;
- вандалізм і мародерство;
- процес старіння та руйнування всіх пам'яток, посилений забрудненням навколишнього середовища та значним занедбанням стану охорони та збереження пам'яток;

Майже на всіх об'єктах вирішальну роль у руйнуванні відіграв третій фактор, а особливо нехтування обслуговуванням і захистом пам'ятки від подальшого вандалізму. Така сама тенденція простежується й в Україні, коли величезна кількість пам'яток руйнується внаслідок недбалості, археологічні поселення та стоянки незаконно розкопуються, без проведення відповідних досліджень. А вже зруйновані обстрілами кургани, могильники і тд. розкрадаються мародерами, адже не були вчасно захищені спеціалістами..

На території Балкан особливо активними видами руйнування спадщини були осквернення кладовищ, церков і мечетей і подальше їх знищення.

Що ж було зроблено міжнародними організаціями, аби захистити культурну спадщину на території Балкан? Була видана рекомендація Міністерствам культури, молоді та спорту щодо співпраці з країнами-донорами та відповідними міжнародними організаціями з метою[2]:

- визначення пріоритетних об'єктів, що підлягають відновленню та охороні;
- відтворення зруйнованих пам'яток виняткової історичної цінності;
- комплексна схема підвищення кваліфікації посадових осіб Міністерства та адміністративного персоналу, відповідального за роботу з охорони культурної спадщини;
- створення спеціалізованих центрів реставрації об'єктів культурної спадщини, який би також готував ремісників та робітників, що спеціалізуються на традиційному мистецтві та ремеслах (це необхідно аби зберігати нематеріальну спадщину).

На третьому пункті даного переліку я хотіла б закцентувати увагу, адже саме освіта, здобуття нових знань є основою для збереження та розвитку культурного у певної нації. Освіта всіх верств населення щодо цінності та значення культурної спадщини загалом є важливим моментом. Просвітницька кампанія має включати виставки, публікації та публічні дебати на місцевому, муніципальному та національному рівнях, до яких приєднуються наукові кола та ЗМІ.

Зі свого боку, ЮНЕСКО сприяло надавало підтримку для привернення уваги міжнародної спільноти до виявлених проблем. Зокрема, ЮНЕСКО займалося[2]:

- підвищенням міжнародної обізнаності про культурну спадщину Косова за допомогою публікацій (або спонсорства публікацій), виставок та культурних заходів;

- проведенням зустрічі експертів з питань культурної спадщини Косово, щоб привернути увагу високого міжнародного рівня до поточної ситуації та визначити загальну стратегію майбутніх дій ЮНЕСКО в цій сфері;

- зверненням до донорів як до уряду (особливо до Австрії, Франції, Німеччини, Греції, Італії, Японії, РФ, Словенії, Туреччини, Великобританії та Сполучених Штатів Америки), так і до приватного сектору, з метою мобілізації коштів та створенню спільних проектів для реставрації та дослідження об'єктів культурної спадщини;

- вжиття спеціальних заходів щодо збереження та реставрації об'єктів культурної спадщини, які підпадають під попередній список всесвітньої спадщини;

З метою виконання усіх рекомендацій ЮНЕСКО було підготовано спеціальну програму реабілітації, захисту та збереження культурної спадщини в Косово[2], додаток з описом пам'яток, які підлягають реставрації, їх принципів реконструкції, захисту, оцінки занепаду, підвищення обізнаності громадськості, забезпечення навчання, профілактичне обслуговування тощо.[18] Цю спеціальну програму можна було б інтегрувати в стратегію ЮНЕСКО щодо посилення співпраці в Південно-Східній Європі та довести до відома широкій громадськості.

Найважливішим питанням в оцінці програми реконструкції Косова у бла автентичність. Питання: навіщо реконструювати? Коли побудувати? Як далеко слід просуватися з реконструкцією? Реконструкція культурних цінностей повинна була відповідати принципам і політикам, рекомендованим Міжнародною радою з пам'яток і визначних місць (ICOMOS) і ЮНЕСКО, таким як Венеціанська хартія (1964) ICOMOS (див. статтю 15: Утримання руїн і реконструкція руїн) , Хартія ICOMOS про захист і управління археологічною спадщиною (1990), Лахорська хартія ЮНЕСКО (1980) щодо збереження ісламської архітектурної спадщини та Хартія ICOMOS про культурну культурну

спадщину (1999). Австралійська хартія ICOMOS Burra для місць культурного значення (переглянута 1999 р.) і Міжнародна хартія Кракова, Польща (2000 р.) також є довідковими документами.[2. р.13-15]

Реконструкція має бути обмежена завершенням невеликих частин, якщо це необхідно для збереження культурної цінності або якщо вона відновлює свою культурну значимість; вона повинна базуватися на точних і незаперечних документах. При ретельному огляді реконструкція повинна бути ідентифікована як нова робота. Це прийнятно, лише якщо існують виняткові соціальні чи культурні мотиви, пов'язані з ідентичністю всієї спільноти.

Варто розглянути приклад заповнення такого буклету з докладною інформацією про певну пам'ятку.[18] Пропонуємо зробити це на прикладі археологічної пам'ятки Ульпіана, римського міста VIII століття до нашої ери, яке вважається одним з найважливіших археологічних пам'яток Балкан. Воно розташоване приблизно за 10 км на південний схід від Приштини. Поселення було заселене з VIII століття до нашої ери. Згодом на цьому місці було побудовано римське місто Ульпіана, яке вперше згадується в античних джерелах у середині II століття нашої ери, коли воно отримало статус муніципалітету. Археологічні розкопки та дослідження розпочалися в 1953 р., коли було знайдено чотири могили, і тривали до 1987 р. На той час були зроблені важливі знахідки, зокрема фрагменти мурів та укріплень, ранньохристиянська базиліка (basilica Justiniana), північна брама, старе місто та цвинтар. У 1973 році почалися роботи з консервації мозаїк, які були знайдені в комплексі базиліки Юстиніана. Великі архітектурні залишки були знайдені під час встановлення зрошувальних труб у 1970-х роках. Велику увагу привернули знахідки доісторичного могильника залізного віку та різноманітні скульптури з кераміки.

Сучасний стан. Наразі ділянка не охороняється і доступна з дороги. Оскільки тривалий час роботи не ведуться, занедбаність викликає передсторугу. Рослинність швидко росте, і ділянка затоплюється водою навесні. Необхідно

вирішити дві проблеми: продовження розкопок та досліджень та утримання цього надзвичайного археологічного об'єкта.

Рекомендовані заходи. Перш за все місце слід захистити від подальшого розкрадання. Це передбачає розміщення постійної охорони. На другому етапі ділянку слід очистити, осушити та ретельно підготувати для подальших досліджень. Тільки тоді можна буде продовжити роботу, перервану наприкінці 1980-х років. Враховуючи невелику кількість підготовлених археологів у Косово, бажано залучити міжнародних спеціалістів до проекту, щоб вони могли навчити молодших місцевих експертів на місці. (Дод. 1)

Орієнтовні витрати з очищення, захисту, реставрації та поновлення дослідницької програми складають 150 000 євро.

Також, важливо зазначити, що при закладанні бюджету на охорону та дослідження археологічних пам'яток, була продумана і необхідність покращення умов зберігання майбутніх знахідок, виділення коштів й на розбудову музеїв. Так, при плануванні бюджету на дослідження Ульпіани, заклали 1 000 000 євро на покращення стану музеїв у Косово.

Пошкоджену Звечанську фортецю XI ст., під час розкопок якої виявлено й давніші пам'ятки (IVст. до н.е), також визначено як об'єкт, що потребує охорони, археологічного дослідження, консервації.[18]

Монастир Стефана Уроша, XIV століття, який є археологічним об'єктом, був підірваний у 1999 році, від нього лишилася лиш одна північна стіна. Цей монастир важлива історична та археологічна пам'ятка. (Дод 2)

У каталозі пропонується провести археологічні розкопки на цьому місці та дослідити залишки стін та предметів, які ще не розкрадені з монастиря. Оскільки він повністю зруйнований, втрачена його художня цінність і його неможливо відновити, проте він залишається цінним археологічно. На даний проект було запропоновано виділити 250 000 євро.

Монастир Долак, який теж був заснований у XIV столітті, підірвали в серпні 1999 року. Він був важливим з мистецької точки зору, проте після руйнування пропонується зберегти хоча б його історичну та археологічну цінність. Серед запропонованих дій: розчистити руїни, реставрувати вцілілу стіну монастиря та провести повноцінні археологічні розкопки на його території. Бюджет для цієї пам'ятки 150 000 євро.[18]

Бюджети на збереження та охорону цих пам'яток виділяли різні фонди та організації, в тому числі ЮНЕСКО. Проте основною місією, було знайти донорів, які могли б профінансувати такого роду порятунок. І після повного моніторингу стану культурної спадщини на Балканах, видання каталогів і збірників публікацій щодо руйнування та необхідності подальших дій, розпочався процес консервації та охорони цих пам'яток. Саме видання каталогів з переліком пам'яток, що потребують термінового захисту допомогло розширити взаємодію з низку держав, приватних меценатів, які бралися за відбудову того чи іншого місця.

Проте все ж першочерговою дією, як і зазначалося раніше, було створення певного списку, каталогу всіх пам'яток на цій території, які були зруйновані внаслідок військових дій, а також тих, що не постраждали напряму від прильотів та влучань, проте стали жертвами розграбувань та простої недбалості. Такі каталоги, окрім інформації про руйнування містили ще й загальні рекомендації щодо роботи зі спадщиною.

І якщо ми звернемося до одного з них, можна зустріти такі рекомендації. Реконструкція має бути обмежена невеликими частинами пам'ятки, для того або зберегти більшу її частину у первозданному вигляді. Якщо ж відбудова необхідна для збереження культурної цінності або це відновить культурну значимість пам'ятки, вона повинна базуватися на точних і незаперечних документах, планах, описах. Відновлення культурної спадщини повинно здійснюватися відповідно до Венеціанської хартії 1964 року (статті 9-13),

Вашингтонської хартії про збереження історичних міст і територій (1987 року), Австралійської хартії ICOMOS (переглянуто 1999 року, статті 13-16).

У випадку консервації, слід пам'ятати, що самою консервацією культурний об'єкт ніколи не врятувати. Заходи збереження повинні поєднуватися з превентивними заходами.

- Попередня «профілактика» - найвища форма збереження. Якщо причини занепаду можна усунути або принаймні зменшити, це варто зробити.

- Технічне обслуговування пам'яток та запобіжні заходи щодо небезпек і ризиків стихійних лих можуть значною мірою допомогти зменшити шкоду, завдану культурним цінностям.

- Підготовлені документи, план та процедура евакуації у випадку стихійних лих або військових дій.

- Підготовлена документація щодо всіх знахідок, пам'яток і тд. (на випадок руйнування музею, захоплення його окупантами та вивезення артефактів, пограбування археологічної пам'ятки)

Ще однією організацією, яка працювала над захистом культурної спадщини на Балканах, була Cultural Heritage without Borders (CHwB), заснована у Швеції в 1995 році для збереження спадщини, пошкодженої в районах, постраждалих від конфліктів або стихійних лих. Організація була заснована саме через югославські війни. CHwB працювала з 19 проектами у 8 містах і селах у 1996–2008 роках. Спочатку організація працювала з окремими будівлями, такими як мечеть і у Маглаї, а також із сербською православною церквою в монастирі Завала та архівами францисканського монастиря Кралева Сутьєска. Після кількох років діяльності фонд почав працювати з більшими територіями, а не лише з окремими будівлями. У 2001 році вони відреставрували деякі опори мосту в Мостарі та історичний центр міста Яйце, в Боснії і Герцоговині.[13]

У постконфліктних умовах національні та міжнародні зусилля з реконструкції культурної спадщини зосереджуються насамперед на тих

репрезентаціях колективної ідентичності відповідних суспільств, які втілені в релігійних та історичних пам'ятках. Таким був випадок Старого мосту на Балканах, коли завдяки міжнародного інтернесу до пам'ятки, з'явилися кошти на відбудову цього об'єкта всесвітньої спадщини. Важливість культурної спадщини для місцевих жителів полягає в тому, що вона є вирішальним елементом, що пов'язує їхнє минуле з неоднозначним майбутнім, але тепер знаходиться під загрозою триваючого конфлікту. Подібним чином у постконфліктних контекстах культурна спадщина являє собою «нитку безперервності»[17, р.108], за допомогою якої ідентичність пораненого суспільства реконструюється як суттєва частина національне примирення та процес розбудови миру.

2.2. Пам'яткоохоронна діяльність під час військових дій на Близькому Сході на початку ХХІст.

Збройні конфлікти, особливо ХХІ століття, завдали величезної шкоди культурній спадщині в районах конфлікту. Наприклад, у охопленій війною Сирії пам'яткам і об'єктам культурної спадщини завдано колосальних збитків. Ісламська держава Іраку та Сирії (ІДІЛ) знищила низку храмів, історичних християнських монастирів, мистецьких культурних об'єктів і пам'ятників, яким було кілька тисяч років і які вважалися цінним культурним надбанням і важливою частиною світової культурної спадщини. Подібним чином в Іраку у 2003 році внаслідок війни, відбувалися масові пограбування як матеріальної, так і нематеріальної культурної спадщини, знищувалися історичні музеї, бібліотеки, колекції старовинних книг та численних історичних та археологічних об'єктів.[17.,р.36]

Лівія є ще одним регіоном, культурні цінності якого сильно постраждали внаслідок збройних конфліктів після падіння там режиму Муаммара Каддафі. А тепер ІДІЛ також намагається заволодіти регіоном, щоб захопити дорогоцінні культурні цінності та запаси нафти в цьому регіоні. Через їхні постійні загрози Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО)

розглядає п'ять стародавніх об'єктів культурної спадщини Кірена, Лептіс Магна, Сабрата, Тадрарт Акакус і Гадамес у Лівії — як під високим ризиком нападу з боку ІДІЛ. Ці об'єкти вважаються одними з найцінніших об'єктів історичної культурної спадщини у світі. [4.p.78]

Знищення історичних пам'яток і переміщення та вивезення культурних цінностей з Халіфату є одними з найприбутковіших фінансових ресурсів. Це переслідує дві мети: знищити ідентичність противника (так само як наразі росія намагається знищити ідентичність українців) та фінансувати військові дії за рахунок продажу цінностей. Ісламська держава діє чітко по цій схемі, знищує античні храми та язичницькі статуї аби викоринити культуру, яка є свідком політеїстичного минулого цих територій, а по-друге, вони націлені на потенційний прибутковий фінансовий потік з ринку «чорних старожитностей».

ІДІЛ надає дозволи на розкопки не спеціалістам, а, некваліфікованим фермерам та окремим особам, які мають фінансові потреби. Пропонують захист дилерам, допомогу у зберіганні та транскордонному транзиті знахідок з цих розкопок за гроші. Таким чином, ІДІЛ звільняє свої території від слідів минулого. У цьому прагненні знищити ідолів Ісламська держава привернула увагу міжнародної спільноти своїм пропагандистським відео, яке поширювало в Сирії зображення знищення Пальміри в серпні 2015 року.

Спадщина є однією з перших зброй, які використовують у конфлікті, часто для ведення пропагандистських битв. Це можна чітко побачити на прикладі сирійського конфлікту; коли Росія використовувала римський амфітеатр у Пальмірі для трансляції онлайн-промови Володимира Путіна, президента Росії, і для святкування «звільнення Пальміри», влаштувавши концерт у тому самому амфітеатрі (Дод.3), який використовував ДАШ, щоб обезголовити групу в'язнів. [19. p.175]

У цій роботі ми б хотіли зупинитися докладно на досвіді Сирії у післявоєнній відбудові. Так як ця територія надзвичайно насичена важливими археологічними

пам'ятками – це має бути особливо актуально. Ми звернемо увагу на те як від політичного режиму залежить охорона і дослідження пам'яток. На мою думку, ситуація у Сирії – це один з можливих сценаріїв для України, якби до влади прийшла умовна проросійська верхівка. Головною думкою, щодо Сирії та авторитарного правлячого режиму є те, що наразі там відбувається реконструкція пам'яток, проте їх перебудовують повністю і не залишають показових слідів війни на них. Це робиться для того аби зміцнити правлячий режим та приховати звірства війни, спричиненої тією ж правлячою верхівкою.

Сліди війни, які залишаються, зокрема на пам'ятках культури у вигляді влучань від снарядів, пам'ятках археології у вигляді розритих фортифікаційними спорудами курганів, потрібно зберігати, адже вони теж зберігати заради пам'яті та таким чином відкрито демонструвати наслідки дій агресора. У контексті Близького Сходу відповідальність за збереження та популяризацію суспільної пам'яті та культурної спадщини як частини національної ідентичності беруть на себе державні органи. Вони ж приймають рішення «забути» про звірства війни, приховати руйнування і таким чином збільшити рівень лояльності суспільства.

Рухи «арабської весни», які почалися в 2010 році в Тунісі, характеризуються знищенням об'єктів культурної спадщини. Руйнування культурної спадщини в регіоні Близького Сходу та Північної Африки (MENA) викликало реакцію міжнародної спільноти особливо на рахунок знищення Алеппо, Пальміри, Сани та Мосула. Здебільшого реакція міжнародної спільноти полягала у виділенні коштів, які були відправлені правлячій верхівці та розподілені на їх розсуд.[19.p.5-7]

Реконструкція культурної спадщини – це довготривалий процес. Фізична реконструкція матеріальної спадщини та пам'яток є лише одним із перших кроків у цьому процесі. Непродумана реконструкція може бути такою ж шкідливою, як і сам акт руйнування. Наприклад, роботи з реконструкції, які тривають у Сирії, такі як відновлення Великої мечеті Омейядів та її знаменитого мінарету в Стародавньому місті Алеппо, мають культурний сенс і в першу чергу спрямовані на зміцнення

влади та авторитету правлячого режиму. Постконфліктна реконструкція Алеппо викличе ряд викликів, зокрема національну, регіональну та міжнародну координацію, нові археологічні відкриття, переміщення сирійського досвіду, реінтеграцію репатріантів у їхні домівки, залучення коштів на міжнародному та регіональному рівнях.

Якщо говорити про археологічну спадщину, варто наголосити на високій насиченості пам'ятками сирійської території. Західні археологи протягом багатьох поколінь характеризували регіон MENA як територію, багату на старожитності, і проводили численні кампанії, щоб дослідити глибоко приховані шари історії. Сирія проголосила свою незалежність від французького мандату 17 квітня 1946 року. Період, що слідував за здобуттям незалежності, був відзначений політичною нестабільністю та серією військових переворотів. Наслідуючи французьку колоніальну модель, послідовні сирійські режими продовжували використовувати археологію для політичного панування. Наприклад, партія БААС, яка керувала Іраком з 1963 по 2003 рік і Сирією з 1963 року до теперішнього часу, активно використовувала археологічні наративи, щоб створити стабільне підґрунтя для збереження свого лідера як державного суверена та підтримки своєї пан-арабської світської націоналістичної ідентичності. Наприклад, коли під час війни Алеппо було відвойований сирійськими урядовими військами за підтримки російських та іранських сил, сирійське урядове прес-агентство рекламувало возз'єднання Алеппо як перемогу Сирії над «тероризмом». Плани реконструкції Стародавнього міста Алеппо розпочалися негайно, і всі руїни були прибрані.(Дод.4). З часом фокус планів реконструкції змінився на пріоритетність того, що слід відбудувати, а що залишити в руїні. Відбудова стародавнього міста Алеппо є хорошим прикладом дуже політизованого плану післявоєнної реконструкції. Пам'ятаючи про міжнародний контроль і сприяючи створенню іміджу культурної стійкості та стабільності, реконструкція Алеппо наразі зосереджена на відомих об'єктах спадщини, які можна використовувати в медіа-пропаганді, таких як периметр

Цитаделі Алеппо, найменш пошкоджені базари Алеппо і Велика мечеть Омейядів в Алеппо, яка є частиною об'єкта Всесвітньої спадщини з 1986 року. [20.p.99]

В іншому прикладі реконструкція Великої мечеті Омейядів в Алеппо, фінансована чеченським урядом, є ще одним способом узаконити владу сирійського режиму та довести міжнародній спільноті та донорам, що режим Асада прагне відновити та зберегти пам'ятну спадщину країни, коли закінчиться війна. На жаль, у поточних планах реконструкції Алеппо нехтують спустошеними районами Східного Алеппо (території, контрольовані опозицією), де проживало багато переміщених жителів. У світлі таких зауважень очевидно, що післявоєнна реконструкція Сирії стала дуже політизованим процесом, організованим режимом, який просто служить інтересам людей при владі та продовжує підтримувати бідність і насильство в регіонах, де підтримка правлячого режиму відсутня.

Руйнування та пограбування ж об'єктів археологічної спадщини та пам'яток -явище аж ніяк не нещодавнє, а в зонах бойових дій відбувалося століттями. Проте триваюча війна в Сирії та підйом самопроголошеної Ісламської держави в Іраку (ІДІЛ) безсумнівно, привернули увагу до впливу руйнування та реконструкції культурної спадщини в Сирії 21-го століття. Знищення історичних пам'яток викликало обурення багатьох жителів регіону, а також західних спостерігачів. Величезний громадський резонанс на Заході щодо знищення спадщини пов'язаний з тим, що ці пам'ятки мають міжнародне значення.

Який же головний висновок ми можемо винести з подій у Сирії? На прикладі міста Алеппо, в якому реконструкція почалась ще до закінчення війни, ми бачимо що місцева влада, яка по суті узурпувала владу, не розглядала чи досліджувала, яке ставлення сирійців до руйнування та реконструкції їхньої спадщини, як воно відрізняється на місцевому, регіональному чи національному рівнях, усередині Сирії чи серед переміщених сирійців, або навіть між різними соціальними групами, або релігійними групами. Адже коли мова йде про національну спадщину, рішення щодо її відбудови чи збереження не може приймати кілька осіб. А основною думкою

є те, що культурні об'єкти, які постраждали внаслідок військових дій, мають тепер ще одну сторінку своєї історії, яку теж необхідно висвітлювати, а не замовчувати та цілком відбудовувати.

Протягом останнього десятиліття ми постійно надходили повідомлення про пошкодження культурних цінностей, археологічних пам'яток у складних (пост)конфліктних і (пост)революційних державах. Події минулого десятиліття у Сирії, Малі, Лівії, Єгипті, Тунісі, Афганістані та Іраку – незважаючи на руйнування які вони привнесли людям, також мали драматичні наслідки для низки важливих об'єктів культурної спадщини.[4.p.36] Незважаючи на серйозність всіх цих подій, глобальне занепокоєння, галузь досліджень спадщини не розробила методології для каталогізації для такого знищення спадщини в базі даних. Ця проблема і об'єднує галузь охорони спадщини на Близькому Сході та Україну, адже ми також не має достатньої каталогізованої бази та описів всіх руйнувань, а саме це є основою для подальшої реставрації та консервації пошкоджених пам'яток.

Розділ III. Можливості використання іноземного досвіду роботи з пошкодженими пам'ятками в контексті російсько-української війни.

3.1. Стан охорони та захисту археологічної спадщини в Україні під час війни.

Хоч війна в Україні і триває вже понад 9 років, галузь охорони спадщини розвивається досить повільно. Не вистачає фахівців, які могли б цим займатися, а після 24 лютого 2022 року, кількість руйнувань стала збільшуватися щодня, коли в той самий час велика кількість спеціалістів відправилися на фронт і не можуть працювати за професією. Внаслідок повномасштабного вторгнення Росії, яке триває вже понад 12 місяців, українська культурна спадщина зазнала чималих руйнувань: від пам'яток і музеїв до городищ і курганів. І якщо проблема знищення пам'яток архітектури, мистецтва, культури цілком очевидна, то знищення пам'яток археології не настільки помітне, але воно величезне за своїми масштабами.

Наприклад, (за даними МКІП) станом на 25 березня 2023 року вже пошкоджено 1373 об'єкти культурної інфраструктури, не враховуючи об'єктів культурної спадщини. Підрахувати кількість знищених об'єктів культурної спадщини наразі взагалі неможливо. І чи буде це число включати десятки, чи, навіть сотні, археологічних пам'яток? Звісно, що ні, адже більшість із них перебувають у так званому «прихованому стані» і не зафіксовані як пам'ятки та не могли бути відомі вченим донині, тому масштаби руйнувань значно більші. Пам'ятки української культури, зокрема археології, потерпають від постійних ракетно-артилерійських обстрілів. При цьому давні кургани, городища, вали, території поселень ще за часів забудови споруджувалися на найбільш вигідних ділянках ландшафту, який не змінився протягом століть. Тому ці території досі використовуються для будівництва укріплень та фортифікацій. Таким чином знищуються археологічні пам'ятки по всій країні, адже для захисту від ворожих нападів скрізь треба будувати укріплені споруди.

Нині діяльність з охорони культурної спадщини в Україні зосереджена переважно на «видимих» об'єктах спадщини, таких як пам'ятки архітектури та об'єкти монументального мистецтва. З іншого боку, моніторинг стану об'єктів археологічної спадщини стикається з певними труднощами. Їх пошук і розпізнавання набагато складніше, оскільки вони існують в «непроявленому стані».

Через це переважна більшість об'єктів археології не внесена до списків пам'яток культурної спадщини, а на її територіях не проводиться необхідний комплекс пам'яткоохоронних заходів.

Специфіка пам'яток археології полягає в тому, що їх виявлення часто безпосередньо пов'язане з катастрофічними подіями, а в даному випадку – знищенням ландшафтів внаслідок воєнних дій. Слід зазначити, що фіксація знищення пам'яток археології внаслідок військової агресії має відбуватися не лише на територіях, де велися бойові дії, а на всій території України.

На відміну від інших об'єктів культурної спадщини, моніторинг стану археологічних об'єктів дуже складний. Це потребує не лише фіксації зовнішніх пошкоджень, а й отримання інформації шляхом вивчення фактів руйнування культурних шарів, що передбачає безпосередню присутність дослідників на території пам'ятки, проведення необхідних етапів археологічних досліджень та наукової інтерпретації отриманих даних.

Ще однією проблемою, особливо щодо археологічної спадщини, є відсутність документації на певні пам'ятки, що не дозволяє відслідковувати усі руйнування, адже окрім пошкоджень видимих археологічних об'єктів, військові дії пошкоджують й об'єкти під землею, межі яких достеменно невідомі, або й зовсім не були відкриті. Території, на яких знаходяться археологічні пам'ятки використовують для облаштування воєнних об'єктів, фортифікаційних укріплень, на окупованих територіях відбуваються ніким не контрольовані (або ж контрольовані державою-агресором) незаконні розкопки, розграбування зібрань регіональних музеїв (Херсон, Маріуполь, Мелітополь).

Одним з великих викликів для української археології, який шкодив як і у мирні часи, проте з початком війни тільки зріс, є незаконні розкопки, мародерство, вивезення знахідок за кордон, збільшення незаконного обігу та продажу археологічних предметів. Під час повномасштабного російського нападу та окупації частини території України особливо активізувалась діяльність злочинних груп, метою яких є незаконне отримання археологічних предметів з наступним продажом та наповненням приватних колекцій як в Україні, так і за кордоном. [10.p.15].

Охорона археологічної спадщини перебуває у стані кризи через низку вже перелічених факторів, проте основним з них є відсутність облікової документації на переважну більшість об'єктів археології, що не надає цим територіям статусу пам'яток. Також відсутня верифікована база об'єктів, які вже перебувають на обліку, що значно ускладнює роботу з ними. Такий стан створює додаткові проблеми для доступу до археологічних територій під час моніторингу та збільшує кількість не зафіксованих втрат, завданих загарбниками, проте в той самий час зменшує кількість втрат на офіційному рівні, адже немає змоги їх зафіксувати.

На сьогодні Українською державою вже здійснюється певна законодавча робота з визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок військової агресії російської федерації. Існує низка ініціатив від професіоналів в сфері спадщини, наприклад пілотний проєкт “Ukrainian archaeological heritage, threatened by war: saving and protection» / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист”, реалізований співробітниками Інституту археології НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Завдяки ньому вдалося обстежити сучасний стан 118 об'єктів археології у Києві та Київській області, серед яких тільки 65 знаходяться під державною охороною. На значну більшість пам'яток відсутня сучасна облікова документація з чіткими

координатами їх меж. Існуюча облікова документація не завжди співпадає з державними реєстром та переліком археологічних пам'яток.[29]

Ще однією ініціативою, яка була створена групою науковців, стала міжвідомча група моніторингу археологічних ландшафтів, ALMG. Група провадить діяльність щодо фіксації руйнувань, інформуванню суспільства про них, та, у майбутньому, створення загальної бази археологічної спадщини. Серед завдань групи: моніторинг земляних робіт під час і після будівництва фортифікаційних і військових споруд, комунікацій з огляду на можливість виявлення нових археологічних об'єктів, моніторинг стану збереженості відомих археологічних пам'яток з метою визначення ступеню пошкоджень внаслідок воєнних дій, припинення незаконної діяльності з пошуку археологічних об'єктів, яка здійснюється без відповідних дозволів, виявлення фактів незаконного обігу предметів археології та старожитностей.[34, с.10]

Також, в рамках вищезгаданого проекту Інститутом археології була створена Моніторингова археологічна експедиція», з двома загонами у складі – Київський та Чернігівський обласні загони. В результаті робіт МАЕ навесні – восени 2022 р. отримані важливі матеріали щодо життя і господарської діяльності давнього населення України у різні культурно-хронологічні епохи, специфіки його матеріальної та духовної культури. Тим не менше, головним підсумком слід вважати досвід організації взаємодії з структурами ЗСУ та місцевою владою, що дуже важливо в умовах особливої вразливості археологічного надбання у пов'язаних з війною ситуаціях, а також опрацювання науково-методичної бази досліджень.[30]

Варто зазначити, що створення та діяльність такого роду міжгалузевих груп – це гарний початок для повноцінного та масштабного моніторингу руйнувань спадщини. Використовуючи іноземний досвід, країн що вже переживали військові

дії, випрацьовуючи власний досвід, враховуючи українські особливості ландшафту, співпрацю з державними органами влади та силовими структурами.

3.2. Використання пам'яткоохоронного досвіду країн, чия культурна спадщина постраждала від військових дій.

Сьогодні Україна знаходиться у стані війни за своє існування, за існування власної культури, свого минулого та майбутнього. Окрім тисяч жертв серед українського населення, знищення домівок та цивільної інфраструктури, росіяни вчиняють ще один масштабний злочин проти людства – знищують культурну спадщину України. Це й різні релігійні споруди, архітектурні форми, музеї з їх безцінними колекціями картин та артефактів, та, беззаперечно, археологічні пам'ятки, які страждають як від зумисного знищення, так і від килимових бомбардувань, будівництва фортифікаційних споруд на певних підвищеннях, які зачасту приховують в собі археологію. Саме задля існування нашої спадщини, ми маємо займатися фіксацією всіх пошкоджень, які сталися внаслідок російської агресії. Це необхідно для майбутнього подання позовів проти росії як держави у міжнародних судах та приверненню уваги до проблеми необхідності відбудови та реставрації спадщини. Саме задля цього, варто опиратися на досвід інших країн, які вже потерпали від воєн та чия культурна спадщина була зруйнована, аби краще зрозуміти процедуру дії міжнародних програм та процедур з захисту спадщини.

Спершу варто зазначити, який момент став початком нового погляду на необхідність захисту спадщини. Це безперечно, вже згоді раніше конфлікти на Балканах. Розпад колишньої Югославії і, зокрема, бомбардування Дубровника в 1991 році стало поворотним пунктом і каталізатором для того, аби в повній мірі використовувати міжнародне законодавство щодо охорони спадщини. Результатом стало підвищення обізнаності про вразливість культурної спадщини до сучасних збройних конфліктів. Зокрема, надзвичайно показовою є справа Дубровницької четвірки (четверо колишніх офіцерів югославської армії), порушена Гаазьким

трибуналом, яка стала переломним моментом у захисті культурної спадщини, оскільки це був перший випадок після Другої світової війни, коли військові командири були звинувачені у військових злочинах за напад на культурні цінності. Такий досвід має бути показовим і для російсько-української війни, адже злочини ціленаправленого знищення спадщини – це злочини гуманітарного права і один з факторів геноциду народу, які потрібно карати на найвищому рівні.

Щодо того ж, які приклади з роботи інших країн щодо руйнувань спадщини внаслідок військових дій, ми можемо взяти для України, пропоную виділити кілька пунктів. Одним із важливих висновків – є необхідність залучення під час роботи з реконструкції місцеву громаду, на території якої знаходиться дана пам'ятка. Раніше згадана, група СНwB, висловила ідею, що під час реставрації зруйнованих культурних об'єктів необхідно підходити індивідуально до кожної з них, враховуючи ситуацію в конкретній громаді, ступінь руйнації та доцільність збереження. Їхні дослідження показують, що збереження культурної спадщини значною мірою залежить від заангажованості самої громади, а не від одноразових консерваційних проектів, які виконують професіонали. У разі недостатнього залучення місцевої громади, будівлі та інші об'єкти спадщини занепадають і остаточно зникнуть.[13]

План післявоєнного відновлення може і повинен передбачати участь місцевих громад, інакше конфлікт може затягнутися на соціальному рівні і, як наслідок, триватиме до наступних поколінь, а пошкоджена спадщина за цей час може остаточно зруйнуватися. Після закінчення війни на Балканах кілька досліджень показали, що не було жодного зв'язку між реконструйованою спадщиною та місцевим населенням, оскільки місцеві громади не часто консультувалися щодо планів відновлення. Це можна помітно помітити у справі «Старого Мосту». [15, р.5] Більше того, коли фізична відбудова спадщини здійснюється відкрито та інклюзивно, це може стати значним кроком до реконструкції та зцілення суспільств, травмованих війною.

Ще одним важливим пунктом є, навчання громадськості, підвищення їх культурної обізнаності – це може стати є ключовими компонентами залучення громадськості до прийняття рішень та участі у відбудові. Крім того, об'єкти спадщини, такі як музеї, можна використовувати для підвищення обізнаності громадськості. Наприклад, Пергамський музей у Берліні розпочав роботу над ознайомленням сирійських та іракських біженців у Німеччині з археологічними колекціями, які вони привезли з Близького Сходу, зокрема із Сирії та Іраку. [21]

Ініціатива Пергамського музею може стати першим кроком до підвищення обізнаності громади, що зрештою допоможе залучити її до процесу прийняття післявоєнних рішень. Таким чином, колекції, які зберігаються в європейських музеях, можна використовувати для виховання почуття культурної ідентичності та гордості серед жертв війни в Сирії таким чином, щоб підготувати їх психологічно та соціально до участі у відновленні своєї спадщини. Враховуючи кількість переміщених осіб з України, схожий подія могла б стати позитивним кейсом для як інформування іноземної аудиторії про багатість української культури та підвищення зацікавленості в ній, так і нагадуванням для громадян України про їх домівку та про їх культуру.

Однією з найважливіших думок, яку я визначила для себе в рамках даного дослідження є розуміння необхідності збереження слідів війни у зруйнованих об'єктах культурної спадщини, адже військові дії тепер теж є частиною історії цієї пам'ятки. Наприклад, руїни середньовічного храму зі слідами від куль неможливо відновити та перебудувати в новий храм навіть із використанням автентичних матеріалів.

Така ж ситуація і з археологічними пам'ятками. Як приклад можна навести курганний могильник Болдині Гори, що знаходяться в Чернігові. На території могильника були влаштовані вогневі позиції, окопи та бліндажі, що спричинило пошкодження деяких курганів (близько 10). Також зафіксовано 27 окопів та 2 влучання снарядів. (Дод.5)

На прикладі Сирії, у другому розділі, ми розглянули, як негативно може впливати бажання швидкої реставрації культурних пам'яток та знищення слідів війни. У випадку, Сирії, це сталося через авторитарний режим керівництва держави, яка таким чином намагається стерти суспільну пам'ять, а також підвищити свій рівень довіри у суспільстві, начебто відбудовуючи релігійні пам'ятки. Проте ж насправді, вони просто приховують звірства війни, яка тривала між правлячим режимом та опозицією. Для України такий розвиток подій малоімовірний наразі, проте все ж думка про те, що сліди війни потрібно залишати на культурних пам'ятках має стати домінуючою.

Російська війна в Україні, важлива частина нашої історії, яку теж потрібно зберегти. Тобто в цьому випадку перед археологами та пам'яткоохоронцями постає кілька завдань: дослідити територію, зафіксувати пошкодження, а потім зрозуміти, в якому форматі відновлювати пам'ятку. З одного боку, необхідно відновити археологічний ландшафт, а з іншого – залишити наслідки війни. У таких випадках виходом може бути повне відновлення ландшафту пам'ятки, але встановлення біля неї інформаційних стендів із фотографіями та інформацією про руйнування та причину цих руйнувань.

Отже, сліди, які війна залишила, мають бути збережені. Адже це тепер частина історії цієї пам'ятки, це пам'ять для майбутніх поколінь про події, які відбувалися на цьому місці і це пам'ять про агресора, який розпочав війну.

Ще одним пунктом, який можна запозичити з іноземного досвіду, є спеціалізовані загони, служби у складі військ, завданням яких буде займатися безпекою культурної спадщини. Адже саме про це йдеться у Статті 7(2) Гаазької конвенції 1954 р.,[1] «держави-учасниці конфлікту мають запланувати чи організувати роботу служб чи спеціалізованого персоналу у складі своїх збройних сил, завданням яких буде забезпечення поваги до культурних цінностей у разі збройного конфлікту та співробітництво з цивільною владою, відповідальними за збереження цих цінностей у разі збройного конфлікту». В Україні це було б досить

легко реалізувати, адже велика кількість археологів, пам'яткоохоронців, у цивільному житті, вступили до лав ЗСУ на початку повномасштабного вторгнення. Наприклад, у складі британської армії було створено аналогічний підрозділ під командуванням підполковника Леонарда Вуллі, радника з питань археології при начальнику відділу зв'язків із цивільною адміністрацією та населенням у військовому міністерстві, який як цивільний археолог очолював розкопки в Урі (Ірак) у 20-ті рр. Х ст.[29]

Іншим моментом, який ми можемо взяти з балканського та близькосхідного досвіду, є широке залучення великої кількості іноземних організацій та партнерів до дослідження, а головне фінансування реконструкції пошкоджень. Адже під час масштабних воєн, якою зараз є російсько-українська війна, страждає чимало цінних для всього людства пам'яток культури, тому представники різних країн можуть бути зацікавлені у фінансуванні та участі у вивченні цих об'єктів.

Тут, як приклад, варто навести згадану системну роботу ЮНЕСКО на Балканах. Найвизначнішою акцією стала розробка серії каталогів із переліком усієї пошкодженої спадщини на території цих країн. Цей список включав історію, значення, шкоду, запропоновані заходи та бюджет.

Такого каталогу з переліком пам'яток Україні критично бракує, адже без структурування руйнування неможливо планувати майбутню реконструкцію. Тому зараз вкрай необхідна співпраця різних груп, які спеціалізуються на збереженні спадщини, щоб після закінчення війни мати повний перелік пам'яток, з якими необхідно проводити роботи з реставрації та збереження.

В Україні варто починати процес обліку та моніторингу археологічних пам'яток, які постраждали від війни, вже зараз, адже до кінця війни їхня кількість тільки зросте і зазнає ще більшої шкоди, яку вже буде неможливо відновити. Саме через важливим кроком стало створення Групи моніторингу археологічних ландшафтів, яка займається виявленням, обліком та дослідженням знищених внаслідок військових дій пам'яток археології та формуванням бази даних про них.

Це дуже важливий процес, який включатиме документування втрат археологічного/історичного ландшафту на звільнених територіях. Відкриття нових пам'яток, про існування яких археологія не знала. Бо ж археологія зазвичай знаходиться у так званому, прихованому статті і про більшість стоянок, поселень і тд. ми ще й досі не знає. Нажаль, саме такі події катастрофічного характеру як війна можуть стати поштовхом до ширшого дослідження пам'яток та відкриття нових.

Моніторинг знищених пам'яток допоможе Україні виконати умови Гаазької конвенції та притягнути росію до відповідальності за знищену спадщину, адже звіти про знищену археологічну спадщину, як частину культурної спадщини, використовуватимуться для формування повноцінної повний звіт про матеріальні та культурні збитки, завдані Україні в вторгнення росії. Згодом ці дані можуть бути використані в міжнародних судах і позовах проти росії.

Висновки

Загалом, у ході дослідження були проаналізовані численні договори щодо охорони культурної спадщини. Особливий акцент приділений конвенціям, які були запроваджені після Другої Світової війни, адже саме після неї процес охорони пам'яток посилювався, було винесено багато важливих уроків щодо культурної спадщини, які є фундаментальними і мають бути застосовані сьогодні. Кульмінацією цих аргументів стала Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, згідно з якою культурна спадщина вважається надбанням людства. Сьогодні ця угода є знаковою у сфері пам'яткоохоронної діяльності під час військових конфліктів. Ідея конвенції полягає в тому, що кожна культура і кожна спадщина минулого є унікальними і не повинні бути принесені в жертву в результаті суперечок одного покоління.

У другому розділі були виконані завдання: проаналізувати досвід Балканських країн у післявоєнній відбудові та охороні спадщини, висвітлити участь міжнародних організацій у повоєнній реконструкції балканської спадщини, зокрема спадщини Косово, проаналізувати пам'яткоохоронний досвід країн Близького Сходу, зокрема висвітлити як спадщина може стати політичним інструментом. На прикладі Балкан, ми побачили, великий внесок міжнародних організацій у захисті спадщини. Основною ж їх заслугою, я вважаю каталогізацію всіх пам'яток, в не залежності від того були вони пошкоджені війни чи ні. У досвіді ж країн Близького Сходу, зокрема Сирії, ми помітили протилежне. Через високу авторитарність режиму, власне через який і почалися збройні сутички, зруйнована спадщина не зберігається належним чином. Зокрема правляча партія намагається якомога швидше відбудувати релігійні споруди(мечеті), аби, по-перше, приховати звірства війни, а по-друге, збільшити свій авторитет серед населення.

В Україні внаслідок повномасштабного вторгнення Росії, яке триває вже понад рік, українська культурна спадщина зазнала чималих руйнувань: від пам'яток і музеїв до городищ і курганів. І якщо проблема знищення пам'яток архітектури, мистецтва, культури цілком очевидна, то знищення пам'яток археології не настільки помітне, але воно величезне за своїми масштабами.

У третьому розділі ми розглянули, яким чином можна використати досвід іноземних країн в українських реаліях. Серед основних висновків я б хотіла виділити кілька. На зруйнованих пам'ятках внаслідок збройних конфліктів, варто завжди залишати сліди війни, адже це стає частиною даної пам'ятки. І у випадку проведення повної реконструкції, ми заберемо частину історії цього місця. Зберігати пам'ять у даному випадку можна по різному. Якщо це археологічна пам'ятка і необхідно відновити археологічний ландшафт, у якості нагадування можна залишити інформаційні стенди з фото, які б ілюстрували як ця пам'ятка постраждала внаслідок військових дій. У випадку, якщо це архітектурна споруда, її пошкоджені частини можна залишати видимими для відвідувачів. Другим важливим запозиченням є створення облікової документації, якої особливо гостро не вистачає для археологічних пам'яток. Окрім такої документації, цікавою ідеєю є зробити зібрання щодо усіх пошкоджених пам'яток певного регіону, або ж усієї країни, в якому вказати коротку історію пам'ятки, причини її руйнування, за допомогою експертів визначити необхідні проведені дії по реставрації, та бюджет на ці дослідження. Таке зібрання було б надзвичайно корисним для подальшої відбудови культурних пам'яток України, адже зрозуміло, що ми не зможемо зробити це своїми силами, тому потрібно буде залучати іноземних (урядових та неурядових) донорів, яким можна одразу представляти готовий документ

Варто пам'ятати, що війни не тільки вбивають людей або травмують тих, хто вижив, але також часто руйнують архітектурне, археологічне середовище та культурну спадщину. І завдання дослідників цієї сфери, зробити все можливе аби

максимально проінформувати суспільство про важливість спадщини, забезпечити необхідний рівень захисту до початку збройних сутичок, а у разі пошкоджень провести максимально детальну роботу з моніторингу, дослідження та фіксації руйнувань, задля подальших дій з реставрації або ж консервації

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954. Accessed, 20-10-2022: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf
2. Cultural heritage in South-East Europe. 2003. UNESCO Office Venice and Regional Bureau for Science in Europe (Italy).
3. Resolutions of the Intergovernmental Conference on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague, 14 May 1954. Accessed, 25-10-2022: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Resolutions_EN_2020.pdf

Література:

4. Araoz, G.F. 2011. Preserving heritage places under a new paradigm, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, Vol. 1 No. 1, pp. 55-60. <https://doi.org/10.1108/20441261111129933>
5. Beiraghi, M. 2012. Risk Preparedness and heritage management in times of sociopolitical crisis: The role of experts in Simon Lambert and Cynthia Rockwell, Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict, ICCROM, Rome.
6. Bhalla, N. 2001. No return for Ethiopian treasure. BBC. accessed 19-01-2023, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/1402354.stm>
7. Carman, J. 2002. Archaeology & Heritage. Continuum, New York.
8. Finkelstein, C., D. Gillman, and F. Rosén, eds. The Preservation of Art and Culture in Times of War. Online edn. New York: Oxford Academic, 2022.22 Sept. 2022). 10.1093/oso/9780197610565.001.0001

9. Georgiou, A. “‘Catastrophic’: Putin’s War is Wiping Out Ukraine’s Ancient History”. Newsweek, January 5, 2023. <https://www.newsweek.com/catastrophic-putin-war-wiping-out-ukraine-recent-history-1771314>
10. Hardy, S. A. 2022. Looting of Antiquities from Ukraine by soldiers, collaborators and ordinary criminals, trafficking to and through Russia and dealing and collecting in Western Europe, since 2014. В: Шидловський П.С., Корнієнко М.В., Івакін В.Г. (ред.). Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей. К.: КЗ «Центр консервації предметів археології», с. 15. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7424472> .
11. Isakhan, B., 2015. Creating the Iraq cultural property destruction database: Calculating a heritage destruction index. *Int. J. Herit. Stud.* 21, 1–21. <https://doi.org/10.1080/13527258.2013.868818>
12. Ivakin, V., Shydlovskyi, P. 2022. Ukrainian archaeological heritage under threat of Russian aggression: problems and prospects. In: *The Protection of Heritage in Time of Conflict. RESQUE Annual General Meeting Conference* (17 September 2022), 12-15. <https://rescue-archaeology.org.uk/2022/08/rescue-agm-2022/>
13. Legnér, M., Stengård, M. 2019. Post-conflict reconstruction of cultural heritage
14. Logan, W., Reeves, K. 2008. *Places of Pain and Shame: Dealing with ‘Difficult Heritage’*. London and New York: Routledge.
15. Lostal, M., Cunliffe, E. 2016. Cultural heritage that heals: factoring in cultural heritage discourses in the Syrian peacebuilding process. *The Historic Environment: Policy & Practice*, pp. 1-12.

16. Merryman, J. H. Two ways of Thinking about Cultural Property. Accessible to: <http://minervapartners.typepad.com/readings/MerrymanTWOways.pdf>.
17. Meskell, L. 2002b. *Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*. London and New York: Routledge.
18. Montanes, F., Mills, A., Wik, S., 2005. Protection and preservation of cultural heritage in Kosovo; consolidated summary. Materials of the conference: International Donors Conference for the Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Paris, UNESCO Office Venice and Regional Bureau for Science in Europe (Italy).
19. Munawar, N. A. 2022. Reconstructing narratives: The politics of heritage in contemporary Syria. *Joukowsky Institute for Archaeology & the Ancient World, Brown University, USA Journal of Social Archaeology, Vol. 22(2)* 172–190 DOI: [10.1177/14696053221073992](https://doi.org/10.1177/14696053221073992)
20. Munawar, N.A. 2018. Rebuilding Aleppo: Public engagement in post-conflict reconstruction. In: Holtorf C, Kealy K and Kono T (eds) *ICOMOS University Forum*. Paris: ICOMOS International, 1–18.
21. Oltermann, P. 2016. Berlin Museums' Refugee Guides Scheme Fosters Meeting of Minds. *The Guardian*, accessed 26-10-2022, <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/27/berlin-museums-refugee-guides-scheme-fosters-meeting-of-minds>
22. Pilloud, C., Sandoz, Y., Zimmermann, B. 1987. *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. ICRC, Martinus Nijhoff Publishers.
23. Shydlovskiy, P.S., Telizhenko, S.A., Ivakin, V.H. 2023. *Archaeological Monitoring in War-Torn Ukraine, The Historic Environment: Policy & Practice*, DOI: [10.1080/17567505.2023.2209835](https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2209835)

24. Shydlovskiy, P., Telizhenko, S. Ivakin, V. 2022. Archaeological Heritage as a Target During War. *The European Archaeologist*, Issue 74 – Autumn 2022, European Association of Archaeologists, 36-43. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7492858> .
25. Walasek, H. (2015) *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*. Routledge: London.
26. Waseem, A. 2017. The Protection of Cultural Heritage by International Law in Armed Conflict. *Loyola University Chicago International Law Review*. Volume 15, Issue 1, Article 3. p.62-96
27. Біда, О. А., Блага, А. Б., Коваль, Д. О., Мартиненко, О. А., Статкевич, М. Г. 2016. Зі щитом чи на щиті? Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К.: КИТ. 72 с. <https://helsinki.org.ua/publications/zischytom-chy-na-schyti-zahyst-kulturnyh-tsinnostej-v-umovah-zbrojnoho-konfliktu-na-chodi-ukrajiny/>
28. Буйських, А., Зоценко, І., Шидловський, П. 2022. Попередні результати моніторингу археологічних пам'яток у Києві та Київській області. В: Шидловський, П.С., Корнієнко, М.В., Івакін, В.Г. (ред.). Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей. К.: КЗ «Центр консервації предметів археології», с. 12. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7424472>
29. Буйських, А.В., Івакін, В.Г., Шидловський, П.С., Зоценко, І.В. 2023. Пам'ятки археології під час війни: польовий досвід та юридичний аспект (на прикладі робіт МАЕ у м. Києві та Київській області у 2022р.). *VITA ANTIQUA*, 14. Культурна спадщина та війна : виклики і рішення.

30. Моніторинг археологічних об'єктів під час війни. Інститут археології НАН України. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1219-monitoring-arkheologichnikh-ob-ektiv-pid-chas-vijni>
31. Теліженко, С.А. 2020. Археологічні пам'ятки і війна. Київ: Спілка археологів України, 17 с.
32. Теліженко, С.А., Харді, С. 2019. Археологія на окупованих територіях та у зонах збройних конфліктів <http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/arkheolohichna-spadshyna-na-okupovanykh-terytotiyakh/990-telizhenko-khardi>
33. Теліженко, С. 2020. Археологічні пам'ятки і війна. К.: Спілка археологів України, 2020. <https://www.academia.edu/77162779>.
34. Шидловський П.С., Корнієнко М.В., Івакін В.Г. (ред.). 2022. Науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України» (23 листопада 2022 р.): Тези доповідей. К.: КЗ «Центр консервації предметів археології», с. 4-5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7424472>

Додатки

	History: Inhabited since the VIII century B.C., the Roman city of Ulpiana was built on the site and first mentioned in the second century A.D. when it became a city. After an earthquake in 518 A.D. Justinian reconstructed the city changing its name to Justiniana Secunda. Subsequently it became an important episcopal seat.		
	Significance: It is the most important archaeological site in Kosovo, with major finds to date.		
	Condition: In general very poor condition of the remains discovered. Site not protected and neglected.		
V 05	ULPIANA ARCHEOLOGICAL SITE Graçanicë/Gračanica Prishtinë/Priština municipality	Proposed Interventions	Budget
		UNESCO: Cleaning, protecting and rehabilitating the site, revitalisation of the research programme	150,000 €
Sources: UNESCO Mission 2003 (p. 118) CoE Prioritised Intervention List (p. 27)			
Remarks: - Ulpiana is considered as one of the most important archaeological sites of the Balkans, which may be far from being fully and systematically excavated. - Excavations on this site and other archaeological sites in Kosovo need significant investments. Existing and future archaeological finds need to be preserved and exhibited in the museums of Kosovo. The conditions of the museums in Kosovo need to be improved. The PISG recommends 1,000,000€ for this purpose.			

Додаток 1. Приклад каталогізації, зробленої ЮНЕСКО, щодо необхідних досліджень та реставраційних робіт археологічної пам'ятки Ульпіана, Косово.

Джерело: Montanes, F., Mills, A., Wik, S., 2005. Protection and preservation of cultural heritage in Kosovo; consolidated summary. Materials of the conference: International Donors Conference for the Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Paris,.UNESCO Office Venice and Regional Bureau for Science in Europe (Italy).

	<p>History: Originally built in the XIV century over the tomb of Stephan Uros it was abandoned in the XVI century. After renewal it was abandoned and ruined again in 1705. In the XIX century it was rebuilt up to the vaults. It was covered by a concrete roof around 1990.</p>		
	<p>Significance: The significance is mainly historical. The building has disappeared. The site can be treated as an archaeological site or as a monument of culture.</p>		
	<p>Condition: The church was completely blown up in June 1999. The only standing part of the building is the northern wall. There are remains still on site, which do not seem to have been cleared</p>		
<p>O 09</p>	<p>MONASTERY OF ST. UROŠ</p> <p>Nerodimja e Epërme/Gornje Nerodimlje Ferizaj/Uroševac municipality</p>	<p>Proposed Interventions</p> <p>Fencing, supervised clearing, preservation of findings. Consolidation and research of remains.</p>	<p>Budget</p> <p>250,000 €</p>
<p>Sources: UNESCO Mission 2003 (p. 39)</p>			
<p>Remarks:</p> <ul style="list-style-type: none"> - The amount of 250,000 € is necessary for the preparatory stages of a large scale intervention which would require significantly more funds -The possible artistic value seems to be completely lost, but from the historic and archaeological point of view the site deserves strong intervention. -The site is very isolated, but the area is basically inhabited by Albanians. Serbian quarters and other churches nearby have also been completely destroyed. 			

Додаток 2. Приклад каталогізації, зробленої ЮНЕСКО, щодо необхідних досліджень та реставраційних робіт пам'ятки монастир Святого Уроша.

Джерело: Montanes, F., Mills, A., Wik, S., 2005. Protection and preservation of cultural heritage in Kosovo; consolidated summary. Materials of the conference: International Donors Conference for the Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Paris,.UNESCO Office Venice and Regional Bureau for Science in Europe (Italy).

Додаток 3. Російський оркестр і промова Путіна в захопленій росіянами Пальмірі.
Фото: Василь Максимов AFP, Getty Images - 6 травня 2016 р.

Додаток 4. Велика мечеть Омейядів в Алеппо і мінарет після руйнування. Фото: Луай Дакелем (2017).

Додаток 5. Пошкодження курганного могильника Болдині гори, внаслідок будівництва фортифікаційних споруд, під час війни з російською федерацією.
Фото: vovkcenter.org.ua.